

بررسی فقهی حق اشتغال زوجه و محدودیت های آن از منظر فقه و حقوق اسلامی

□ محمدعلی رجایی *

چکیده

با توجه به شرایط امروزی؛ گسترش حقوق بشر و ادعای تساوی زن و مرد در تمام عرصه ها، حق اشتغال زوجه و محدودیت های آن مسأله مهمی است که باید از منظر فقه و حقوق اسلامی مورد بررسی و تحقیق قرار بگیرد و از منظر نظام حقوقی اسلام، به این مسأله و پرسش پاسخ داده شود که آیا زوجه حق اشتغال دارد، یانه و اگر این حق را دارد، آیا به صورت مطلق است و یا محدود؟ نگارنده در این مقاله با توجه به آیات، روایات، نظام حقوقی اسلام و انظار فقیهان، در صدد پاسخ به پرسش فوق بوده و به نتایجی رسیده است که چکیده آن عبارت است از این که اصل حق اشتغال زوجه در نظام حقوقی اسلام امری است کاملاً پذیرفته شده و در آیات مختلف از قرآن کریم - مانند آیات ۳۲، ۱۰ و ۶۲ سوره نساء، جمعه و هود، سیره و احادیث نبوی، مورد پذیرش و تأیید قرار گرفته و بسیاری از فقیهان نیز آن را پذیرفته اند ولی در عین حال یکسری محدودیت های برای این حق وجود دارد که عبارت است از وظیفه ی اطاعت از زوج، شرط ضمن عقد زوج بر عدم اشتغال، حفظ نظام خانواده، حاکمیت نظم در کانون خانواده و اهمیت تربیت فرزندان. در صورتی که اشتغال زوجه موجب تضییع حقوق زوج شود، مخالف با شأن خانواده باشد و یا موجب اختلال در نظم خانواده، یا تربیت فرزندان و ... شود، زوج حق دارد که مانع اشتغال زوجه شده و او را از کار در خارج از منزل و یا کار خاص بازدارد.

واژگان کلیدی: زوجه. حق. اشتغال. حق اشتغال زوجه. محدودیت ها.

---

* دانشجوی دکتری رشته حقوق جزا و جرم شناسی مجتمع عالی فقه، جامعه المصطفی ﷺ العالمية.

درآمد

با توجه به شرایط امروزی؛ گسترش حقوق بشر و ادعای تساوی زن و مرد در تمام عرصه ها، حق اشتغال زوجه و محدودیت های آن مسأله مهمی است که باید از منظر فقه و حقوق اسلامی مورد بررسی و تحقیق قرار بگیرد و از منظر نظام حقوقی اسلام، مشخص شود که آیا زوجه حق اشتغال دارد، یانه و اگر این حق را دارد، آیا به صورت مطلق است و یا این که محدود؟ در این مقاله موضوع حق اشتغال زوجه و محدودیت های آن از منظر فقه - آیات، روایات، دیدگاه فقها و حقوق اسلامی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

اشتغال زوجه از منظر فقه و حقوق اسلامی

در مورد اشتغال زوجه سؤالات ذیل قابل طرح و بررسی است

۱. آیا زوجه حق اشتغال دارد؟
  ۲. آیا زوج این حق را دارد که زوجه خود را از اشتغال به صورت مطلق و یا از اشتغال به شغل خاصی منع نماید؟
  ۳. در فرضی که زوج حق داشته باشد، زوجه اش را از اشتغال منع نماید، آیا این حق مطلق است و یا این که صرفاً در صورت تراحم با حق تمکین، مخالف بودن با شأن خانواده و یا اختلال در امر تربیت فرزندان، قابل استیفا است؟
- سؤالات فوق به ترتیب از منظر قرآن، حدیث، نظام حقوقی اسلام و دیدگاه فقیهان مورد بررسی قرار گرفته و پاسخ داده شده است.

الف - حق اشتغال زوجه از منظر قرآن

در آیات مختلف از قرآن کریم مسأله اشتغال به صورت کلی و عام مورد توجه قرار گرفته است که در مجموع و فی الجمله شامل اشتغال زنان نیز می شود که زوجه نیز از این حق بهره مند خواهد شد. از بررسی و تدبر در آیات مختلف قرآن کریم از جمله آیه مبارکه ۳۲ سوره نساء، ۱۰ سوره جمعه و ۶۱ سوره هود؛ می-توان مدعی شد که از منظر قرآن مسأله کار و فعالیت های

اقتصادی زن منع و مشکلی ندارد، فقه و نظام حقوقی اسلام، نیز حق اشتغال و مالکیت زن (زوجه) را با رعایت معیارهای شرعی به رسمیت شناخته و در این زمینه منعی وجود ندارد.

بررسی آیات

۱- آیه ۳۲ سوره نساء

در این آیه حق اشتغال و مالکیت به مردان اختصاص داده نشده بلکه به صراحت زنان را نیز مورد توجه قرار داده و ذی حق دانسته است. «وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ»؛ (برتری هایی را که خداوند متعال برای بعضی از شمار نسبت به بعضی دیگر قرار داده آن را آرزو نکنید، (این تفاوت ها طبیعی است و حقوقی برای حفظ نظام زندگی شما و عادلانه است. ولی با این حال) مردان و زنان هریک صاحب آنچه که از اموال بدست می آورند می باشند؛ (و نباید حقوق هیچ یک پایمال گردد) و برای رفع تنگناها از فضل، رحمت و برکت خداوند، درخواست نمائید که او به همه چیز داناست. (سوره نساء، آیه ۳۲).

۲- آیه ۱۰ سوره جمعه

«فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»؛ (پس از آن که نماز (جمعه) پایان یافت، در پی کسب و کار (و رزق حلال) خود رفته و روی زمین منتشر شوید و از فضل و کرم خداوند روزی بطلبید، و یاد خدا را بسیار کنید تا شاید رستگار و سعادتمند گردید.) (سوره جمعه، آیه ۱۰) در این آیه نیز به صورت مطلق و عام همه مسلمانان اعم از مرد و زن به سعی و تلاش برای کسب حلال و تأمین معاش ترغیب و تشویق شده است، کار و تلاش برای کسب و درآمدهای مالی، اقتصادی و مالکیت هیچگونه اختصاصی به مردان ندارد.

۳- آیه ۶۱ سوره هود

«وَإِلَىٰ تَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ

وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا...»؛ (و باز ما به سوی قوم ثمود برادرشان صالح را به رسالت فرستادیم، صالح به قوم خود فرمود: ای قوم، خدای یگانه که شما را جز او خدایی نیست پرستش کنید، او خدایی است که شما را از زمین آفریده، عمارت و آبادانی آن را از شما خواسته است، ...) (سوره هود، آیه ۶۱).

در بخش نیمه پایانی این آیه مبارکه ضمن این که خداوند متعال تذکر داده است که منشأ اولیه خلقت انسان زمین است؛ اعمار و آبادانی زمین را از عموم افراد بشر خواسته است. خطاب عام است همه افراد انسان اعم از مرد و زن را شامل می شود، اختصاص به مردان ندارد، بلکه زنان نیز موظف اعمار زمین هستند و اعمار بدون کسب و کار و مالکیت امکان پذیر نیست.

از بحث و بررسی آیات فوق به این نتیجه و جمع بندی می رسیم که آیه مبارکه و آیات قبل بر حق کار، جواز کسب و حق مالکیت های مالی و مدیریت های اقتصادی زن، دلالت دارند و از منظر قرآن کریم اشتغال به کار برای کسب درآمدهای مالی حلال و مالکیت اموال و دارایی های که از راه های مشروع و با رعایت مقررات شرعی کسب کرده است، حق مسلم زن است و هیچ گونه منع شرعی و قانونی ندارد.

ب - حق اشتغال زوجه از منظر سنت

در سنت نبوی به امر طلب رزق و اشتغال به صورت کلی تأکید شده است که شامل مطلق مرد و زن می شود و از آن جواز اشتغال زوجه نیز استنباط می گیرد.

در حدیثی پیامبر گرامی اسلام (ص)، به صورت مطلق طلب رزق حلال را برای عموم مسلمانان لازم دانسته است (طَلَبُ الْحَلَالِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ) (مجلسی، بحار، ۱۴۱۰هـ ق، ج ۱۰، ص ۹) سیره رسول الله (ص)، بیانگر عدم ممنوعیت اشتغال زنان بود، البته با وجود مناسب بود با شأن زن و رعایت ضوابط شرعی. حضرت خدیجه یک تاجر بود و پیامبر (ص) قبل از بعثت مدتی برای او تجارت می نمود. (دوانی، تاریخ اسلام از آغاز تا هجرت، ۱۳۸۹، ص ۶۹. البغدادی، الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۱۱۸ و ۱۱۹).

حوراء زنی بود که در زمان رسول الله (ص)، عطر فروشی می کرد، حضرت او را توصیه نمود:

هرگاه عطر می فروشی، جنس سالم را باقیمت مناسب به مردم تحویل بده و هرگز در جنس خود تقلب روا مدار؛ معامله سالم پاک تر است و سبب خیر و برکت می شود. (کلینی، فروع کافی، ۱۳۹۴، ج ۵، ص ۱۵۱).

با توجه به بررسی مفاهیم آیات و سنت، جمع بندی و نتیجه مطالب فوق این می شود که با لحاظ مقررات شرعی، رعایت حق زوج و ... زجه حق اشتغال دارد و می تواند ضمن رعایت شؤنات دینی و انجام مسئولیت های مادری به انجام کاری موافق با شأن خود در جامعه بپردازد.

ج - حق اشتغال زن از دیدگاه فقها

فقها در اصل این که زن حق اشتغال دارد توافق نظر دارند، ولی عدم رضایت در مورد خروج از منزل و تضییع حق شوهر را مانع اشتغالی می دانند که منافای حقوق زناشویی باشد. از باب نمونه چند مورد از نظریات فقههای معاصر ذکر می گردد: «کار کردن زن در بیرون منزل اگر منافای با حقوق زناشویی شوهر نباشد با حفظ حجاب اشکال ندارد، ولی خروج زن از منزل منوط به اجازه شوهر است.» (خمینی، استفتائات، ج ۳، ص ۳۵۵). «اشتغال زن اگر موجب تضییع حقوق زناشویی شوهر نباشد مانع ندارد، ولی بیرون رفتن زن از خانه شوهر منوط به اجازه شوهر است.» (منتظری، رساله استفتائات، ج ۲، ص ۴۱۰). «اگر در ضمن عقد ادامه کار شرط نشده باشد، خروج از خانه - به نحوی که حق شوهر ضایع شود - موقوف به رضایت زوج می باشد.» «لا يجوز للزوجة أن تخرج من بيتها بغير إذن زوجها فيما إذا كان خروجها منافيا لحق الاستمتاع بها بل مطلقا على الأحوط فإن خرجت بغير إذن كانت ناشزا ولا يحرم عليها سائر الأفعال بغير إذن الزوج إلا أن يكون منافيا لحق الاستمتاع.» (خویی، منهاج الصالحین، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۸۹). «خارج شدن زن بدون رضایت شوهر از منزل جایز نیست؛ مگر در امور واجب.» (بهجت، استفتاءات، ۱۴۲۸، ج ۴، ص ۵۴). «مرد حق منع کردن زن را از کار ندارد ولی خروج زن از منزل بدون اجازه شوهر جایز نیست برای کاری واجب یا ضروری والله العالم.» (رهبری، گنجینه استفتائات قضایی، پاسخ سؤال ۹۰۷۴). «الف. اذن زوج در اشتغال معتبر نیست ولی در بیرون رفتن از خانه معتبر است پس اگر بیرون رفتن را اجازه دهد از اصل اشتغال نمی تواند منع نماید و

همچنین از اشتغال در خانه نمی‌تواند منع کند و اگر با اجازه او اجیرشود یا قبل از ازدواج اجیرشده باشد نیز نمی‌تواند منع کند». (سیستانی، گنجینه استفتائات قضایی، پاسخ سؤال ۵۷۶۰). «لا يجوز للزوجة أن تخرج من بيتها بغير إذن زوجها فيما إذا كان خروجها منافيا لحق الاستمتاع بها بل مطلقا على الأحوط. فإن خرجت بغير إذن كانت ناشزا ولا يحرم عليها سائر الأفعال بغير إذن الزوج إلا أن يكون منافيا لحق الاستمتاع». (وحید، منهاج الصالحین، استفتائات، ۱۴۲۸، ج ۳، ص ۳۲۸).

مشهور مطلق خروج زوجه را از منزل بدون رضایت زوج در غیر واجبات و امور ضروری، جایز نمی‌دانند. در این بخش نیز به نظریات بعضی از فقها از باب نمونه ذکر می‌گردد.

شیخ طوسی در البسوط بیان داشته است که زوج حق این را دارد که مانع خارج شدن زنش از خانه شود و استدلال کرده است که منافع شبانه روز زن مال مرد است و خارج شدن زن موجب تضییع این منفعت می‌گردد. حتی می‌تواند از حضور در مراسم کفن، دفن و تشییع و الیدنش منع نماید ولی مستحب است که به او اجازه مشارکت در این مراسم را بدهد و به حدیثی نبوی استناد کرده است. «إذا منع الرجل زوجته من الخروج من بيته، فله ذلك لأن منفعتها مستحقة له طول الليل و النهار، فإذا ثبت ذلك فله أن يمنعها من جنازة أبيها و أمها و ولدها، و من حضور موتهم و مشاهدة تكفينهم و غسلهم، فأما الخروج مع الجنازة إلى المقبرة فهي ممنوعة منه على كل حال. روی ثابت البناني عن أنس أن رجلا سافر فنهى زوجته عن الخروج من الدار فمرض أبوها فاستأذنت رسول الله صلى الله عليه و آله فقال النبي صلى الله عليه و آله و سلم لها: اتقي الله و أطيعي الزوج فمات أبوها فأوحى الله تعالى إلى النبي صلى الله عليه و آله أنه قد غفر لأبيها بطاعتها لزوجها، و لأن طاعة الزوج فرض و حضور موت الأب و الام مباح، أو هو من النفل فتقديم الواجب على النفل أولى. و المستحب أن لا يمنعها من حضور موت الأب و الام و غيرهما». (شیخ طوسی، المبسوط في فقه الإمامية، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۳۳۱). علامه حلی در باب مسقطات نفقه بیان داشته است که یکی از مواردی که موجب اسقاط نفقه زوجه می‌گردد خروج زن بدون رضایت همسر از منزل است، مگر در موارد انجام واجب که نیاز به اجازه همسر نیست. از این بیان دانسته می‌شود که علامه قائل به منع خروج زوجه از خانه بدون اجازه شوهر است.

«الأول: النشوز، فإذا نشزت الزوجة، سقطت نفقتها و كسوتها و مسكنها إلى أن تعود إلى التمكين. و يندرج تحت النشوز المنع من ... و الخروج بغير إذنه في غير الواجب، و ...». (حلی، قواعد الاحکام، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۱۰۸). صاحب جواهر نیز قائل به عدم جواز خروج زن از منزل است در صورتی که همسرش راضی نباشد مگر در موارد ضروری و انجام واجبات: «و «أن لا تخرج من بيته بغير إذن» (وسائل باب ۷۹ از ابواب مقدمات نکاح، حدیث ۲) و غیر ذلك مما اشتملت عليه النصوص التي هي و إن كانت خالية عن ذكر اعتبار ذلك في النفقة، إلا أنه قد يستفاد ذلك مما دل (وسائل حدیث باب ۶ از ابواب نفقات) على سقوط نفقتها بخروجها من بيته بغير إذن و نشوزها الذي هو مخالفة ما تضمنته النصوص الأولى المشتملة على بيان حقه عليها- كون النشوز مستقلا باعتبار تفويته الشرط الذي هو وجوب طاعتها و عرضها نفسها عليه، و عدم خروجها من بيته بغير إذن»». (نجفی، جواهر الکلام، ۱۴۰۴، ج ۳۱، ص ۳۰۶). امام خمینی از جمله مراجعی است که خروج زن را از منزل در غیر انجام واجبات و امور ضروری، بدون اجازه شوهر، جایز نمی داند: «اذن همسر لازم است مگر شرط ضمن عقد کرده باشد یا به خاطر کار واجبی از منزل خارج شود». (خمینی، استفتانات، ج ۳، ص ۱۴۸، س ۸۱۰). شیخ جواد تبریزی، نیز خارج شدن زن را از منزل بدون اجازه شوهر جایز نمی داند، مگر برای انجام واجبات و امور ضروری: «خارج شدن زن از منزل باید باذن شوهر باشد و بدون اذن شوهر حتی اگر خارج شدن منافات با حق شوهر نداشته باشد بنابر احتیاط جایز نیست مگر این که برای امر لازمی مثل تعلّم حکم شرعی در مسجد که موقوف به خارج شدن از منزل است یا خرید نفقه از بیرون از منزل خارج شود والله العالم». (تبریزی، استفتانات). زنجانی نیز خارج شدن زن را بدون عذر شرعی جایز نمی داند: «نباید بدون عذر شرعی بدون اجازه شوهر از خانه خارج شود، چنانچه زن ناچار باشد که معاش خود را تهیه کند و با اطاعت شوهر تهیه معاش برای وی ممکن نباشد در موقعی که مشغول تهیه معاش است اطاعت شوهر واجب نیست و در حج واجب هم اذن همسر شرط نیست». (زنجانی، توضیح المسائل، ج ۲، ص ۲۰۴). علما و مراجع فوق الذکر مطلق خروج زوجه را از منزل بدون رضایت شوهر، در غیر از انجام واجبات و ضرورت جایز نمی داند، حتی اگر موجب تضییع حق شوهر نباشد، ولی برخی دیگر مراجع مطلق خارج شدن زوجه را از منزل منع نکرده بلکه

در صورتی که خروج زوجه از منزل منافاتی با تمتع همسر داشته باشد و موجب تضییع حق او شود، بدون اجازه شوهر حرام می دانند. «لا يجوز للزوجة أن تخرج من بيتها بغير إذن زوجها فيما إذا كان خروجها منافيا لحق الاستمتاع بها بل مطلقا على الأحوط فإن خرجت بغير إذنه كانت ناشزا ولا يحرم عليها سائر الأفعال بغير إذن الزوج إلا أن يكون منافيا لحق الاستمتاع.» (خویی، منهاج الصالحین، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۸۹). «اکثر فقهای اهل سنت و شیعه، فتوا می دهند که مرد می تواند در صورتی که همه مایحتاج همسرش را تهیه نماید، او را به طور ابد در خانه زندانی کند، اما ما در این مسئله با آن ها مخالف هستیم و مشروع بودن این امر را رد می کنیم. ... ما می گوئیم: هرگاه خروج زن، با حق کامجویی شوهر منافات داشته باشد، فقط در این صورت خروج زن از منزل بدون اذن شوهر، جایز نیست اما در حالت های دیگر مانند اینکه شوهر در مسافرت یا سرکار باشد و مانند آن، خروج زن از منزل بدون اذن شوهر جایز است... حتی اگر شوهر او را منع نماید.» (فضل الله، دنیا المرأة، ۱۴۲۰، ص ۱۶۲).

از بررسی مجموع نظریات علما و مراجع دینی که بعضا قائل به عدم جواز مطلق خروج زوجه از منزل هستند هرچند که منافات با حقوق شوهر نباشد و برخی دیگر از مراجع مطلق خروج زوجه را از منزل همسر بدون اجازه شوهر ممنوع و حرام نمی دانند و صرفا مواردی که خارج شدن زوجه از خانه موجب تضییع حقوق شوهر باشد، جایز نمی دانند. به این جمعه بندی می رسم که زوجه حق اشتغال به کار مناسب با شأن خود را دارد و مالک درآمدهای اقتصادی خود نیز هست، هیچ تردیدی وجود ندارد، ولی چون اشتغال نیازمند است به خروج از منزل و تراحم پیدا می کند با یکسری از وظایف و مسئولیت های زوجه، لذا محدود می شود به رضایت زوج. ولی اگر شغل او در خانه باشد و با مسئولیت های زناشویی او منافات نداشته و یا ضمن عقد اشتغال به کار و یا خروج از منزل را شرط کرده باشد و طبق نظر برخی از فقها در صورتی که موجب تضییع حقوق شوهر نباشد، خروج از منزل و اشتغال به کار زوجه، حرام و ممنوع نمی باشد.

محدودیت های اشتغال زوجه از دیدگاه فقه

در مورد محدودیت اشتغال زوجه به کال این پرسش مطرح می گردد که آیا زوج این حق را

دارد که زوجه خود را از اشتغال به صورت مطلق و یا از اشتغال به کار خاصی منع نماید؟ با این که در نظام حقوقی اسلام زوجه حق اشتغال و مالکیت حاصل از فعالیت های اقتصادی او به رسمیت شناخته شده است ولی در عین حال یکسری محدودیت های از قبیل وظیفه در برابر زوج و اطاعت از او، اهمیت حفظ نظام خانواده، حاکمیت نظم در آن، تربیت فرزند و شرط ضمن عقد از طرف زوج، فراروی او قرار دارد که در بعضی موارد، اشتغال به کار با وظایف زناشویی او در تعارض و تضاد قرار می گیرد، به همین دلیل است که زوج می تواند با خارج شدن زوجه از منزل مخالفت نموده و در نتیجه برای کار اشتغال او مشکل و محدودیت ایجاد نماید. ذیلاً به چند مورد از آن ها اشاره می شود:

۱. وظیفه ی اطاعت از زوج
۲. شرط ضمن عقد
۳. اهمیت حفظ نظام خانواده و حاکمیت نظم در آن
۴. تربیت فرزند

الف - وظیفه اطاعت از زوج

یکی از محدودیت های که به صورت جدی می تواند زوجه را از اشتغال بازدارد، وظیفه ی است که در قبال شوهر دارد. نظام حقوقی اسلام مدیریت خانواده را بر عهده مردان گذارده است «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ...»؛ (به دلیل این که خداوند متعال برخی از افراد انسان را بر برخی دیگر برتری داده و همینطور بخاطر این که از اموال خود اتفاق می نمایند؛ به همین جهت مردان را سرپرست زنانشان قرار داده است ...). (سوره نساء، آیه ۳۴). ولی در مقابل داشتن امتیاز سمت مدیریت خانواده، مسئولیت تأمین نیازمندی ها و هزینه های اقتصادی (نفقه) زوجه و سایر اعضا خانواده بر عهده مردان گذارده شده است. «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: (جَاءَتْ امْرَأَةٌ إِلَى النَّبِيِّ ص فَسَأَلَتْهُ عَنْ حَقِّ الزَّوْجِ عَلَى الْمَرْأَةِ فَخَبَّرَهَا ثُمَّ قَالَتْ فَمَا حَقُّهَا عَلَيْهِ قَالَ يَكْسُوهَا مِنَ الْعُرَى وَيَطْعِمُهَا مِنَ الْجُوعِ وَإِنْ أَذْنَبَتْ غَفَرَ لَهَا...» (کلینی، اصول کافی، ج ۵، ص ۵۱۱). در برابر این مسئولیت زوجه را ملزم نموده است که در امور

زناشویی از زوج اطاعت نماید. (قرآن کریم، سوره نساء، آیه ۳۴. کاشف الغطا، انوار الفقاهه، ۱۴۲۲، ص ۲۱۷. محقق سبزواری، ۱۴۲۳ ج ۲، ص ۲۵۱). هرچند که قلمرو اطاعت زوجه مورد بحث است ولی در صورتی که اشتغال به کار زوجه با وظایف اساسی زناشویی او در تراحم قرار بگیرد، موجب محدودیت اشتغال وی می گردد. در این زمینه احادیث بسیار و معتبر وجود دارد که در بسیاری از رفتارها مخصوصاً رفتارهای که وظایف زناشویی زوجه مختل نموده با حقوق شوهرش در تضاد باشد، رضایت زوج را شرط می دانند که خروج از منزل از جمله آنها است، از باب اختصار به چند مورد از احادیث نبوی اشاره می شود:

۱. بیعت زنان با پیامبر (ص) و تعهد به عدم مخالف با همسران

پیامبر گرامی اسلام (ص) هنگام بیعت با زنان در صدر اسلام از آنان تعهد گرفت که به خدا شرک نوزند، سرقت نمایند، زنا ندهند، فرزندانشان را نکشند و با خواسته های معروف شوهران خود مخالفت نمایند. «قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَ أَ تَدْرِي كَيْفَ بَايَعَ رَسُولُ اللَّهِ ص النِّسَاءَ قُلْتُ اللَّهُ أَعْلَمُ وَ ابْنُ رَسُولِهِ أَعْلَمُ قَالَ جَمَعَهُنَّ حَوْلَهُ ثُمَّ دَعَا بِتَوْرٍ بِرَامٍ فَصَبَّ فِيهِ نَضُوحاً ثُمَّ غَمَسَ يَدَهُ فِيهِ ثُمَّ قَالَ اسْمَعْنَ يَا هَؤُلَاءِ أَبَايَعُكُنَّ عَلَى أَنْ لَا تُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئاً وَ لَا تُسْرِقْنَ وَ لَا تَزْنِينَ وَ لَا تَقْتُلْنَ أَوْلَادَكُمْ وَ لَا تَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ تَفْتَرِيْنَهُ بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَ أَرْجُلِكُنَّ وَ لَا تَعْصِينَ بُعُولَتَكُمْ فِي مَعْرُوفٍ أَقْرَرْتُنَّ قُلْنَ نَعَمْ فَأَخْرَجَ يَدَهُ مِنَ التَّوْرِ...» (کلینی، اصول کافی، ج ۵، ص: ۵۲۶؛ باب صفة مبايعة النبی (ص) النساء. مجلسی، روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، ج ۸، ص: ۵۱۸ و باب النوادر، ص ۵۰۹).

۲. اطاعت از زوج هم‌ردیف با عبادت پروردگار و شناخت حضرت علی (ع)

از این که در این حدیث اطاعت و پیروی از شوهر در ردیف عبادت خداوند متعال و شناخت حضرت امیر مومنان علی (ع)، قرار گرفته است، بیانگر اهمیت و وجوب این عمل است. «عَنْهُ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ أَبِي الصَّبَّاحِ الْكِنَانِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: إِذَا صَلَّتِ الْمَرْأَةُ خَمْساً وَ صَامَتْ شَهْراً وَ أَطَاعَتْ زَوْجَهَا وَ عَرَفَتْ حَقَّ عَلِيٍّ ع فَلْتَدْخُلْ مِنْ أَى أَبْوَابِ الْجَنَّةِ شَاءَتْ.» (از امام صادق (ع) روایت شده است اگر زنان در روز نمازهای پنج گانه را اقامه

نمایند و در سال یکماه روزه بگیرند، از همسران شان اطاعت نمایند و به حق حضرت علی(ع) معرفت و آگاهی داشته باشند، در قیامت از دری که خواسته باشند می توانند وارد بهشت می شوند). (کلینی، اصول کافی، ج ۵، باب نوادر، ص: ۵۵۵).

۳. مغفرت پدر به دلیل اطاعت از شوهر

اطاعت از شوهر در فرهنگ اسلامی به قدری اهمیت دارد که نافرمانی او موجب لعن و نفرین ملائکه می گردد و فرمان برداری از او موجب مغفرت و آمرزش پدر می گردد. در حدیث ذیل پیامبر گرامی اسلام (ص) به خانمی خبر داد که خداوند متعال به دلیل این که از شوهر خود اطاعت کرده و به توصیه های او عمل نمودی، مورد عفو و مغفرت خود قرار داد. «أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدٌ حَدَّثَنِي مُوسَى قَالَ حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيٍّ أَنَّ امْرَأَةً سَأَلَتْ رَسُولَ اللَّهِ ص فَقَالَتْ إِنَّ زَوْجِي أَمَرَنِي أَنْ لَا أَخْرُجَ إِلَى قَرِيبٍ وَلَا إِلَى بَعِيدٍ حَتَّى يَرْجِعَ مِنْ سَفَرِهِ وَإِنَّ أَبِي فِي السَّوْقِ أَفَأَخْرُجُ إِلَى أَبِي فَقَالَ لَهَا اجْلِسِي فِي بَيْتِكَ وَاطِيعِي زَوْجَكَ فَجَلَسَتْ وَاطَاعَتْ زَوْجَهَا فَمَاتَ الْأَبُ فَأَرْسَلَ إِلَيْهَا رَسُولُ اللَّهِ ص فَقَالَ قَدْ غَفَرَ اللَّهُ لِأَبِيكَ بِطَاعَتِكَ لِزَوْجِكَ»؛ (عبد الله از محمد از موسی از پدرش از پدرانش از امام زین العابدین(ع) از پدر و جدش امام علی(ع) نقل کرده است که زنی از پیامبرگرامی اسلام(ع)، پرسید که همسرم وقتی که به سفر رفت از من خواست که از خانه خارج نشوم تا این که او از سفرش بازگردد. پدرم در بازار است آیا می توانم نزد پدرم بروم؟ حضرت پیامبر(ص)، فرمودند: در خانه ات بنشین و از دستور همسرت پیروی نما، و آن زن از در خانه ماند و از دستورات همسرش متابعت نمود تا این که پدر درگذشت و رسول الله(ص) را نزد آن زن فرستاد و به او پیام دادند که خداوند متعال پدرش را بخاطر این که او از همسرش اطاعت کرد، مورد عفو و رحمت خود قرار داده است. (کوفی، الجعفریات - الاشعثیات، ۱۴۳۴، ص ۱۱۱).

۴. لعن و نفرین ملائکه آسمان و زمین به دلیل مخالف با امر (مشروع) شوهر

مخالفت امر شوهر به قدری زشت و نا پسند و مذموم است نزد خداوند متعال که اگر زنی مرتکب این کار شده و بدون رضایت شوهر از خانه بیرون شود، تمام ملائکه آسمان و زمین او را

لعن و نفرین می کنند تا این که به خانه برگردد. «عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: جَاءَتْ امْرَأَةً إِلَى النَّبِيِّ (ص) فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا حَقُّ الزَّوْجِ عَلَى الْمَرْأَةِ فَقَالَ لَهَا أَنْ تُطِيعَهُ وَلَا تَعْصِيَهُ وَلَا تَصَدَّقَ مِنْ بَيْتِهِ إِلَّا بِإِذْنِهِ وَلَا تَصُومَ تَطَوُّعًا إِلَّا بِإِذْنِهِ وَلَا تَمْنَعَهُ نَفْسَهَا وَإِنْ كَانَتْ عَلَى ظَهْرِ قَتَبٍ وَلَا تَخْرُجَ مِنْ بَيْتِهَا إِلَّا بِإِذْنِهِ وَإِنْ خَرَجَتْ مِنْ بَيْتِهَا بِغَيْرِ إِذْنِهِ لَعَنَتْهَا مَلَائِكَةُ السَّمَاءِ وَ مَلَائِكَةُ الْأَرْضِ وَ مَلَائِكَةُ الْغَضَبِ وَ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ حَتَّى تَرْجِعَ إِلَى بَيْتِهَا فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ أَعْظَمُ النَّاسِ حَقًّا عَلَى الرَّجُلِ قَالَ وَالِدُهُ فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ أَعْظَمُ النَّاسِ حَقًّا عَلَى الْمَرْأَةِ قَالَ زَوْجُهَا قَالَتْ فَمَا لِي عَلَيْهِ مِنَ الْحَقِّ مِثْلُ مَا لَهُ عَلَى قَالَ لَا وَ لَا مِنْ كُلِّ مِائَةٍ وَاحِدَةً قَالَ فَقَالَتْ وَ الَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ نَبِيًّا لَا يَمْلِكُ رَقَبَتِي رَجُلٌ أَبَدًا.» (از محمد بن مسلم از امام صادق (ع) روایت شده است که زنی خدمت حضرت رسول (ص) رسید و از حق شوهر بر همسرش پرسید، رسول الله (ص) در جواب فرمودند: حق زوج بر زوجه این است که از همسرش اطاعت نماید و با او مخالفت نکند و از اموال او بدون رضایتش صدقه ندهد، روزه استحبابی نگیرد و او را از تمطعات و بهره مندی های جنسی محروم نکند و از خانه همسرش بدون رضایت او خارج نشود و اگر خارج شد؛ ملائکه های رحمت و عذاب که آسمان و زمین قرار دارند چنین زنی را تا زمانی که به خانه اش بر نگشته لعنت می کنند. بعد آن زن از پیامبر (ص)، پرسید بزرگترین حق را چه کسی بر یک مرد دارد کیست؟ حضرت پاسخ دادند: پدر. بازهم پرسید، بیشترین حقی که بر یک زن دارد کیست؟ حضرت فرمودند: زوج. مجددا سوال کرد که آیا من حقی بر عهده همسرم ندارم همانند حقی که او بر من دارد؟ حضرت فرمودند: نه خیرف یک صدم آن را هم نداری! بعد عرض کرد: قسم به پروردگاری که شما به حق به پیامبری برگزیده است، هیچ وقت خودم را به ملکیت (عقد) مردی قرار نمی دهم. (کلینی، اصول کافی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۰۷).

از بررسی و تحلیل احادیث فوق دانسته می شود که بر اساس فرهنگ و آموزه های اسلامی زوجه حق اشتغال به کار را دارد ولی هروقت اشتغال و کار او با اطاعت از زوج در تزامن قرار گرفته موجب نارضایتی و تضییع حق تمطع زوج شود، محدود می گردد. اکثر فقها در مورد این که زوجه حق اشتغال به کار را دارد، اتفاق نظر دارند ولی استیفای آن را در صورتی که سبب شود که از منزل خارج گردد، مشروط به عدم تضییع حقوق زناشویی و رضایت زوج می دانند. امام

خمینی در این مورد بیانداشته است: «اشتغال زن اگر موجب تضییع حقوق زناشویی شوهر نباشد مانع ندارد، ولی بیرون رفتن زن از خانه شوهر منوط به اجازه شوهر است». (خمینی، استفتاءات، ح ۳، ص ۳۵۶، س ۲۸).

ب - شرط ضمن عقد

شرط ضمن عقد وسیله ی است که به سبب آن نیز می شود برخی از حقوق و فعالیت های زوجه را محدود کرد و یا این که توسعه داد. با شرط ضمن عقد، می شود بعضی از مسئولیت ها را زن و یا مرد از عهده خود برداشت و یا این که بر مسئولیت های طرف مقابل افزود. شرط دو نوع کاربرد دارد؛ در صورتی که زوجه ضمن عقد، شرط اشتغال به کار و یا هر شرط مشروع دیگری که مخالف شرع و اصل ازدواج نباشد نماید، زوج دیگر حق ندارد او را از اشتغال به کار ممانعت کند و یا مانع تحقق آن شرط ها شود. ولی اگر زوج عدم اشتغال به کار را شرط نماید، زوجه حق اشتغال نداشته و خود به صورت داوطلبانه و با رضایت، خودش را از داشتن این حق محروم کرده است. امام خمینی در این مورد بیان داشته است: «اگر در ضمن عقد شرط اشتغال برای زن شده یا عقد مبنی بر این شرط واقع شده زن می تواند به شغل خود ادامه دهد، و شوهر نمی تواند مانع شود. با فرض این که عقد مبنی بر اشتغال زوجه واقع شده [باشد] شوهر حق منع او را از آن اشتغال ندارد». (همان منبع، ص ۳۵۵).

ج - اهمیت حفظ نظام خانواده و حاکمیت نظم در آن

حفظ نظام خانواده، حاکمیت نظم، مهر ورزی و دستیابی به آرامش روحی به عنوان یک هدف در نظام حقوقی اسلام مطرح است و آیه مبارکه: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»؛ (و از نشانه های او این که از [نوع] خودتان همسرانی برای شما آفرید تا به وسیله آنان آرام گیرید، و میانتان دوستی و رحمت قرارداد. آری، در این [نعمت] برای مردمی که می اندیشند قطعا نشانه هایی است). (سوره روم، آیه ۲۱). بر این مطلب تأکید کرده و آن را یکی از نشانه های حکمت و قدرت الهی بر شمرده است. در فرهنگ و نظام حقوقی اسلام نهاد خانواده جایگاه و منزلت خاصی دارد که باید

نظم و مهرورزی در آن حاکم باشد تا کانونی باشد برای ایجاد آرامش روح، رشد و تکامل. وقتی که خانواده به عنوان یک نهاد مهم اجتماعی بلکه بنیاد اصلی اجتماع مطرح است، مسلماً هر نهادی نیاز به مدیریت و مدیر دارد. بر اساس آموزه های دینی زوج مدیر نهاد خانواده تعیین شده و مدیریت این مرکز مهم را برعهده دارد. هیچ مدیریت بدون صلاحیت قابل اجرا نیست، لذا نظام حقوقی اسلام بر اساس مصلحت حکیمانه، در برابر مسئولیت نفقه، یکسری صلاحیت های را به زوج واگذار کرده است که از آن جمله مدیریت نهاد خانواده و شرط رضایت او از نحوه عملکرد عضو اصلی دیگر خانواده (زوجه) می باشد. از جمله این که اگر زوجه خواسته باشد بیرون از خانه اشتغال به کار داشته باشد و رفت و آمد کند، رضایت زوج باید جلب شود و گرنه در صورتی که مصلحت و ضرورتی وجود نداشته باشد، او حق دارد ممانعت نماید. (شیخ طوسی، المبسوط، ج ۴، ص ۳۳۱. علامه حلی، قواعد الاحکام، ج ۳، ص ۱۰۸. شهید ثانی، مسالک الأفهام، ج ۸، ص ۱۰۸. نجفی، جواهر الکلام، ج ۳۱، ص ۲۵۱. خمینی، استفتاآت، ج ۳، ص ۳۵۶. مکارم شیرازی، الفتاوی الجدیة، ج ۳، ص ۵۶۴).

در قانون مدنی جمهوری اسلامی که مبتنی بر فقه امامیه می باشد این گونه آمده است: «همین که نکاح به طور صحت واقع شد، رابطه زوجیت بین طرفین موجود و حقوق و تکالیف زوجین در مقابل یکدیگر برقرار می شود.» (قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران، ماده ۱۱۰۲). «حسن معاشرت، حسن معاضدت در تشیید مبانی خانواده و تربیت فرزند، وفاداری زوجین نسبت به یکدیگر در تمامی مراحل زندگی و رعایت سکونت مشترک و حق هم زیستی زوجین با یکدیگر» را از اهداف ازدواج و زندگی مشترک قلمداد نموده و جزئی تکالیف طرفین ازدواج می داند. (همان منبع، مواد ۱۱۰۲ الی ۱۱۰۶).

د - تربیت فرزند

یکی از اهداف مهم نهاد خانواده تربیت فرزند است که در نظام حقوقی اسلام به آن بسیار تأکید شده است. مدیریت نهاد خانواده باید به گونه ای باشد که فرزندان - سرمایه اصلی خانواده، باید به صورت درست و صحیح تربیت شود و اشتغال به کار مادران نباید مانع تحقق این امر مهم

و حیاتی باشد. اگر اشتغال مادران موجب تضییع حق فرزند و غفلت از تربیت صحیح آن گردد، در این صورت نیز مدیر نهاد خانواده می تواند زوجه را از اشتغال منع نموده و یا فعالیت های غیرضروری او را محدود نماید.

در این مورد اداره حقوقی قوه قضائیه، نظریه مشورتی خود را این گونه بیان داشته است: «نظریه مشورتی اداره حقوقی به شرح زیر اعلام می شود: طبق ماده ۱۱۱۷ قانون مدنی «شوهر می تواند زن خود را از حرفه یا صنعتی که منافی مصالح خانوادگی یا حیثیات خود یا زن باشد، منع کند». بنابراین برای استخدام یا اشتغال زن به کار، رضایت شوهر مشارالیه شرط نیست لکن چنانچه کار یا شغل زن، با مصلحت خانوادگی یا حیثیات هر یک از زوجین، منافات داشته باشد، شوهر می تواند پس از اثبات موضوع در دادگاه از ادامه کار همسر خود، ممانعت کند. تشخیص این که شغل مورد بحث با مصلحت خانوادگی یا حیثیات هر یک از زوجین منافات دارد یا نه، با دادگاه ذی صلاح است. بنا به مراتب مذکور:

الف. «اگر شوهر اجازه اتخاذ شغلی را به همسر خود داد، ...» چنانچه به صورت شرط ضمن العقد باشد، صحیح و لازم الاجراست و به هر حال در صورتی می تواند از ادامه کار همسر خود، ممانعت کند که اولاً کار یا شغل زن منافات با مصلحت خانوادگی یا حیثیات هر یک از زوجین داشته باشد، ثانیاً این امور را با اقامه دعوی در دادگاه ثابت کند.

ب. بین کار موقت یا مستمر، تفاوتی وجود ندارد.

ج. بین استخدام توسط اشخاص حقیقی یا حقوقی و دولتی یا غیر آن، تفاوتی نیست.

ه. ملاک کار، طبق ماده ۱۱۱۷ قانون مدنی، مصالح خانوادگی یا حیثیات زوج و زوجه است نه امور دیگر». (اداره حقوقی قوه قضائیه، نظریه مشورتی شماره ۷/۱۵۵۸ تاریخ ۱۳۷۶/۷/۲: بازگشت به استعلام شماره ۴۳۴ مورخ ۷۶/۲/۲۸).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

از مجموع بررسی و تحلیل آیات قرآن کریم، سنت پیامبر گرامی اسلامی، سیره ائمه اطهار(ع)، دیدگاه و نظریات علما و مراجع دینی، فرهنگ و آموزه های اسلامی و نظام حقوقی خانواده در اسلام، به این جمع‌بندی می‌رسیدیم که اصل حق اشتغال به کار و مالکیت حاصل از فعالیت های اقتصادی زوجه در نظام حقوقی اسلام به رسمیت شناخته شده است و هیچ‌گونه جای تردید ندارد. ولی درعین حال یکسری محدودیت های از قبیل وظیفه در برابر زوج و اطاعت از دستورات مشروع او و تأمین نیازمندی های معمول و متعارف جنسی همسر، اهمیت حفظ نظام خانواده و حاکمیت نظم در آن، تربیت فرزندان و شرط ضمن عقد، فراروی اشتغالی که با وظایف زناشویی و مسؤولیت های مادری او در تضاد و تقابل قرار می‌گیرند؛ به همین دلیل زوج می‌تواند او را از اشتغال به کار بازداشته و از خروج بدون مورد و ضرورت از خانه ممانعت نماید. در این که آیا شوهر به صورت مطلق حق دارد همسرش را از بیرون رفتن و پرداختن به اشتغال، می‌تواند منع نماید و یا این که فقط در صورتی که خروج زن از خانه و یا اشتغال او اگر موجب تضییع حقوق زناشویی همسر شود، می‌تواند مانع شود، مورد اختلاف است. مشهور از فقها قائل به اطلاق هستند ولی عده ی از فقها معتقد هستند که فقط در صورتی که خروج از منزل و یا اشتغال به کار زوجه اگر با حق تمتع و زناشویی در تضاد و تراحم قرار گرفت و موجب تضییع حقوق همسر گردید، شوهر حق دارد همسرش را از اشتغال به کار و یا خروج از خانه ممانعت کند و در غیر این صورت نمی‌تواند مانع کار و یا خارج شدن او از خانه شود.

کتابنامه

.....

قرآن کریم.

امام خمینی، روح الله الموسوی، استفتاآت، ج ۳.

البغدادی، ابن سعد، محمد، الطبقات الکبری، ۱۹۱۸، ج ۱.

بهجت، فومنی، محمد تقی، استفتاآت موجود در واحد پاسخ به سوالات جامعه الزهراء قم.

حلی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر، قواعد الأحکام فی معرفه الحلال و الحرام، ۱۳۷۱،

موسسه نشر اسلام وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، ج ۳.

خامنه‌ای، سید علی، نرم افزار گنجینه استفتاآت قضایی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی قضا -

قم، پاسخ سؤال ۹۰۷۴.

خراسانی، حسین وحید، منهاج الصالحین، ۱۳۹۰، انتشارات مدرسه الامام باقر العلوم قم، قم -

ایران، ج ۳، پاسخ مسأله ۱۴۰۷.

خویی، سید ابو القاسم موسوی، منهاج الصالحین، ۱۴۱۰ هـ ق، نشر مدینه العلم، قم - ایران، ج ۲،

پاسخ ش ۱۴۰۷.

دوانی، علی، تاریخ اسلام از آغاز تا هجرت، ۱۳۹۰، موسسه نشر اسلامی، قم - ایران.

زنجانی، سید موسی شبیری، توضیح المسائل، دفتر آیت الله شبیری زنجانی، قم - ایران، ج ۲.

سبزواری، محقق، محمد باقر بن محمد مؤمن، کفایه الأحکام، ۱۴۲۳ هـ ق، دفتر انتشارات

اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، چ اول، ج ۲.

سنت پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع).

سیستانی، سید علی، نرم افزار گنجینه استفتائات قضایی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی قضا - قم، پاسخ سؤال ۵۷۶۰.

شیخ طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن، المبسوط فی فقه الامامیه، ۱۳۸۷، المكتبة المرتضویه، تهران - ایران، ج ۴.

شیرازی، مکارم، ناصر، الفتاوی الجديدة، ۱۳۸۵ هـ، انتشارات مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، قم - ایران، ج ۳.

عاملی، شهید ثانی، زین الدین بن علی، مسالک الأفهام الی تنقیح شرائع الاسلام، ۱۴۱۳ هـ، ج ۸، فضل الله، سید محمد حسین، دنیا المرأة، ۱۴۲۰، دار الملائک، قم - ایران.

قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران.

کلینی، محمد بن یعقوب، فروع کافی، ۱۳۸۵، انتشارات قدس، ج ۵.

گیلانی، فومنی، محمد تقی بهجت، استفتاءات، ۱۴۲۸ هـ، دفتر حضرت آیت الله بهجت، قم - ایران، ج ۴.

لنکرانی، فاضل، محمد، مجموعه استفتاءات.

مجلسی دوم، محمد باقر، بحار الأنوار، ۱۴۱۰ هـ، مؤسسه الطبع و النشر، بیروت - لبنان، ج ۱۰۰.

مجلسی، محمد تقی، روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، ۱۴۰۶، بنیاد فرهنگ اسلامی کوشانپور، قم - ایران، ج ۸.

منتظری، نجف آبادی، حسین علی، رساله استفتاءات، ۱۳۸۴، نشر سایه، قم - ایران، اول، ج ۲.

بررسی فقهی حق اشتغال زوجه و محدودیت های آن از منظر فقه و حقوق اسلامی □ ۱۰۹

نجفی، کاشف الغطاء، حسن بن جعفر بن خضر، أنوار الفقاهة - كتاب النکاح، ۱۴۲۲ هـ ق،

مؤسسه کاشف الغطاء، نجف الاشرف - عراق

نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام، ۱۳۷۴، دار الکتب الاسلامیه، تهران - ایران، ج ۳۱.

نظریه مشورتی اداره حقوقی قوه قضاییه، شماره ۷/۱۵۵۸ تاریخ ۱۳۷۶/۷/۲: بازگشت به

استعلام شماره ۴۳۴ مورخ ۷۶/۲/۲۸.

